

VAIDA ASAKAVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

ŽMOGIŠKOSIOS BŪTIES TRAGIZMAS SCHOPENHAUERIO IR NIETZSCHE'S ETINĖSE KONCEPCIJOSE

The Tragedy of Being Human in Schopenhauer's
and Nietzsche's Ethical Concepts

SUMMARY

The main attitudes of Schopenhauer's pessimistic compassionate ethics and Nietzsche's optimistic ethics of self-creation are similar and different at the same time. Schopenhauer and Nietzsche predicate that sufferings are a human expression of individuality. But Schopenhauer looks into individuality by negation, he searches methods to assuage a suffering man. He thinks that the main purpose of man is to live his life with less sufferings. In Schopenhauer's philosophy, compassion is people's chance to negate their will and individuality and to assuage suffering.

In Nietzsche's concept personal individuality is venerated. Suffering is apprehended not like a fate, but like a conscious choice. The sense of suffering arises as the origin of creation, the way a man can gain the aim – self-creation. Schopenhauer's pessimistic compassionate ethics is disapprobative because it makes people weaker.

ĮVADAS

Šis straipsnis skirtas dviejų įtakingų neklasikinės filosofijos kūrėjų – Arthuro Schopenhauerio ir Friedricho Nietzsche's – etinių koncepcijų lyginamajai analizei. Jame daugiausia dėmesio ski-

riama jų filosofinėse koncepcijoje išskylančiam žmogaus būties tragiškumui, kuris analizuojamas lyginamuoju aspektu pasitelkiant dvi pamatines etines kategorijas – *užuojautą* ir *kančią*. Gretinamų

RAKTAŽODŽIAI: Nietzsche, Schopenhaueris, tragizmas, užuojauta, kančia, valia, savikūra, gyvenimas.
KEY WORDS: Nietzsche, Schopenhauer, tragedy, compassion, suffering, will, self-creation, life.

mąstytojų koncepcijos pasižymi neklasi-
kinei filosofijai būdingu dramatišku ak-
tualių žmogaus būties ir kūrybos proble-
mų sureikšminimu, naujos egzistencinės
mąstymo paradigmos formuluote, *kurioje
prarandamos ankstesnės švietėjiškos iliuzijos
dėl istorijos procesų prasmingumo, pasaulio
protiškumo ir skaidrių žmogaus būties per-
spektyvų*. Juos sieja tas pats tragiškas
mąstymo išeities taškas – *mąstančio ir ieš-
kančio gyvenimiškos prasmės žmogaus sveti-
mumas jį supančiam priešiškam pasauliui*.
Vis dėlto tenka pripažinti, kad jų pozicija
kančios, užuojautos, gyvenimo prasmės
klausimais, nepaisant stulbinančio dvasi-
nio artimumo, interpretuojant konkrečias
problemas neretai iš esmės skiriasi.

Schopenhaueris Vakarų mąstymo
tradicijoje iškyla kaip iracionalios vo-
liuntaristinės metafizikos pradininkas ir
gyvenimo filosofijos pirmtakas. Jo filo-
sofija paženklinta stipria indų mąstymo

tradicijos įtaka. Būtent iš brahmanistinės
ir budistinės filosofijos tradicijos jis pe-
rima ir toliau plėtoja pasaulėžiūros pe-
simizmą, mintis apie žmogiškosios bū-
ties efemeriškumą ir tragiškumą, neiš-
vengiamos kančios vyravimą pasaulyje,
asketizmą, užuojautos motyvus ir jo fi-
losofinę sistemą vainikuojančią bepras-
miškumo nuostatą – atsisakymą išorinio
pasaulio. Susižavėjimą budizmo filoso-
fija iš Schopenhauerio perima ir aistrin-
gas jo voliuntarizmo ir orientalizmo se-
kėjas Nietzsche, kurio etinėje koncepci-
joje taip pat nuolatos išnyra įvairios iš
budistinės filosofijos perimtos idėjos, są-
vokos ir leitmotyvai. Tačiau, skirtingai
nei Schopenhaueriui, jo veikalams bū-
dinga aistringa gyvenimo adoracija, op-
timistinis gyvenimo vertės ir asmenybės
kūrybinės laisvės teigimas, užuojautos
kritika, individualios valios išaukštini-
mas ir savikūros etika.

ŽMOGIŠKOSIOS KANČIOS ĮVEIKIMAS KAIP VALIOS GYVENTI NEIGIMAS

Vakarų mąstymo tradicijoje Schopen-
haueris iškyla kaip vienas niūriausių fi-
losofų, kuriančių pesimistinių motyvų
kupinus veikalus. Išaugęs veikiamas ro-
mantikų ir vokiečių klasikinės filosofijos
idėjų, Schopenhaueris nuodugnai do-
mėjosi Rytų filosofinėmis tradicijomis ir
asimiliavo jas savo iracionalios valios
metafizikoje. Greta Platono ir I. Kanto
bene stipriausią įtaką mąstytojui pada-
rė indų *Upanišadų*, brahmanistinės ir bu-
distinės filosofijos idėjos, iš kurių jis pe-
rima esmines savo koncepcijos nuosta-
tas ir jose randa savo pasaulėžiūrinio
pesimizmo teorinį pagrindimą. Kančios

neišvengiamumas, susitaikymas su ja,
pasaulio beprasmiškumo, tragiškumo ir
nerealumo pabrėžimas – šie pagrindi-
niai leitmotyvai, persmelkiantys visą
Schopenhauerio etiką, taip pat yra stip-
riai paveikti brahmanistinės ir budisti-
nės pasaulėžiūros.

Perėmęs iš budizmo kančios univer-
salumo idėją, mąstytojas kančią laiko
imantiniu žmogaus tragiškos būties
principu. Savo filosofijos išeities tašku
jis pasirenka pesimistinį požiūrį į pasau-
lį, kuriame, anot šio pesimizmo ideolo-
go, viešpatauja kančia, aprėpianti visus
mąstančio žmogaus būties aspektus. Gy-

venimas yra kančia – skelbia Schopenhaueris. Kas tampa neišsenkančiu kančios šaltiniu? Ar žmogus turi galimybę kančią įveikti? Ieškant atsakymo į šias problemas, neišvengiamai iškyla pagrindinis Schopenhauerio filosofinės sistemos principas – *valia*, o jis, kaip nurodo A. Andrijauskas, pagrindiniais bruožais artimas orientalistiniam *dao*. Grynoji valia Schopenhaueriui yra viską lemianti ir iracionali. Ji yra pirminis pasaulio pradai, iš kurios visa atsiranda ir į kurią vėl viskas sugrįžta. Filosofo įsitikinimu, valia pati savaime yra nesąmoninga, netikslinga ir nesulaikoma. Tai begalinis troškimas, geismas, nesąmoningas impulsas gyventi, nenumaldomas veržimasis į begalybę.

Priešingai nei Nietzsche, Schopenhaueris nesutapatino valios su individo valia. Žmogaus pasirinkimų laisvės neigimas ir sąmonės reikšmės nuvertinimas sudaro pagrindinį Schopenhauerio voliuntarizmo patosą. *Pasaulinė valia* yra nedali ir vieninga ir kartu labai prieštaringa. Ji nepavaldi laikui ir erdvei. Žmogaus gyvenimas Schopenhauerio koncepcijoje aiškinamas kaip aukščiausia valios objektyvacijos pakopa. Tačiau objektyvavusi save valia žmogaus gyvenime iškyla kaip kančia. Kodėl? Individas kaip pavienis valios gyventi reiškinytis yra tik iracionalios alogiškos valios įrankis, tarnas, todėl jis pasmerktas, nors pats to nesuvokia, gyventi jam prieššikame pasaulyje. Valia yra visada nepasotinama ir siekianti, ji veržiasi tik tam, kad veržtųsi. Šis absurdiškas nuolatinis valios veržlumas, anot Schopenhauerio, yra visos gyvosios *esinijos* esmė ir žmo-

giškosios būties tragiškumo ištaka. Todėl ir žmogus, kaip vienas iš valios raiškos būdų, „yra ištisinis konkretus valiojimas ir ištisinė stoka, tūkstančių poreikių telkinys. Jų valdomas jis gyvena šioje žemėje paliktas pačiam sau, nieko nežinodamas išskyrus savąją stoką ir savąją vargą“¹.

Kalbėdamas apie žmogų, jo būties ir kūrybos aspektus, Schopenhaueris nuolat pabrėžia iš indų filosofijos perimtus tragiškus motyvus, nes visuose būties procesuose slypintis aklas iracionalios valios siekimas, nuolatinis nepasitenkinimas neišvengiamai sukelia blogį ir skausmą. Gyvenimo beprasmiškumas ir tragiškumas vyrauja tame, jog jei net troškimas yra patenkinamas, jis tampa išėities tašku naujam siekimui. Todėl kad ir kas mes būtume, kad ir ką mes turėtume ar pasiektume, neįmanoma nusikratyti gyvenimo esmėje glūdinčios kančios. „Kančia, kaip ir valia, yra mūsų buvimo esmė, todėl ji neišiveržia iš mus iš šalies, bet kiekvienas jos neišsenkantį šaltinį nešiojasi savo vidujybėje². Siekimas išsivaduoti iš vieno skausmo neišvengiamai sukelia naują kančią. Todėl Schopenhauerio žmogus tiesiog pasmerktas nuolat blaškytis tarp kančios, t. y. savo nepatenkintų troškimų ir nuobodulio, kurį sukelia laikinas aistros patenkinimas, ir šią skausmo, nerimo kupiną kasdienybę jam padeda išverti tik mirties baimė, o ne meilė gyvenimui. Mąstytojas savo koncepcijoje nuolat akcentuoja negatyvius žmogaus gyvenimo aspektus, nesibaigiančias ir beprasmiškas individo grumtynės su lemtimi ir mirtimi bei jam svetimu, jį valdančiu

iracionaliu pasauliu. Todėl, anot Schopenhauerio, geriausia žmogui būtų iš viso šiame pasaulyje negimti: „Juk kiekvienas individas, kiekvienas žmogaus pavidalas ir jo gyvenimo eiga yra tik trumpalaikiai begalinės gamtos dvasios, atkaklios valios gyventi, sapnas, tik dar vienas efemeriškas vaizdas, kurį dvasia žaisdama nubraižo ant savo begalinio lakšto, laiko ir erdvės, leidžia jam egzistuoti tik nykstantai trumpą akimirką, palyginti su ta begalybe, o vėliau nutrina, kad braižytų naujus vaizdus“³.

Tokia tragiška žmogaus būties samprata mums atskleidžia brahmanistinėje, budistinėje filosofijoje sureikšmintus ir Schopenhauerio perimtus bei plėtojamus motyvus: tikrovės ignoravimą, vienatvės poetizavimą, sąmonės bėgimą nuo išorinio pasaulio į gryniosios kontempliacijos sritį. Visuomenė aiškinama kaip priešinga asmenybei neautentiškos būties stichija. *Pasirinkimas vienas: arba vienatvė, arba bjaurastis*, – skelbia mąstytojas⁴. Įvairių iracionalių valios impulsų susidūrimas pasaulyje nuolat kuria chaosą ir prieštaravimus, kurie pirmiausia ir iškyla tarpusavio konfliktuose ir nesantaikoje. Todėl žmogus turi išmokti atsiriboti nuo visuomenės šurmulio, išorinio pasaulio poreikių, rūpesčių, nemalonumų ir pasinerti į savo vidines dvasios erdvės platumas. „Nes juk kuo turtingesnis žmogaus dvasinis pasaulis, tuo mažiau reikia jam iš išorės, tuo menkesnė kitų reikšmė...“⁵, ir tuo mažiau jis savyje patiria nenumaldomą iracionalių troškimų jėgą.

Akivaizdu, kad Schopenhaueris, iškeldamas pesimistinį požiūrį į gyveni-

mą ir kančią, nepalieka vietos optimizmui. Jam „optimizmas yra ne tik absurdiška, bet ir niekšiška mąstysena, žiaurus pasityčiojimas iš nenusakomų žmonių kančių“⁶. Vis dėlto, kaip tenka pažymėti, Schopenhaueris nepalieka individo be vilties, jis ieško ir pateikia tam tikras kančios išvengimo perspektyvas: jos visos susijusios su valios neigimu, t. y. paties gyvenimo neigimu bėgant nuo savojo individualumo, suvokiant savo vienybę, tapatumą su pasauliu. Galima pažymėti, kad būtent budistinės nuostatos padėjo filosofui suformuluoti gyvenimo, kaip kančios ir valios gyventi, neigimo postulatus. *Valios gyventi* atsisakymas tampa pagrindiniu gyvenimo tikslu, ir kad galima būtų pasiekti šį tikslą, Schopenhaueris, kaip ir budistai, siūlo suvokti savo vidinį ryšį su pasauliu ir nuolat vadovautis užuojautos principu. Čia iškyla Schopenhauerio pesimistinė nuostata individo laisvės atžvilgiu. Valios laisvė mąstytojui tėra iliuzija. Žmogus yra griežtai reglamentuota būtybė, jis negali gyvenime rinktis, keisti savęs, visi jo veiksmai sąlygojami ne racionalaus proto, „bet vieno vidinio prado, kuris lemia, kad tomis pačiomis aplinkybėmis žmogus visuomet turi daryti tą patį ir kitaip jis negali“⁷. Taigi žmogaus gyvenimas nuo gimimo jau turi iš anksto nubrėžtą planą ir neįmanoma, pasak mąstytojo, pasitelkus refleksiją trokšti būti kažkuo kitu, nei esama iš tikrųjų. Juk šitaip valia prieštarautų sau pačiai. Valia yra akla ir abejinga visiems gyvenime vykstantiems procesams, ji žlugdo žmonių siekius, lūkesčius ir viltis. Akivaizdu, kad Scho-

penhaueriui tokiam betiksliaame, iracionalių jėgų valdomame pasaulyje *žmogaus būties tragizmas yra neišvengiamas*.

Todėl vienintelė išėitis iš kankinančios valios vergijos yra paneigti valią gyventi kaip principinį savo individualumo proveržį. Taigi norint išvengti didelių kančių, pirmiausia reikia suprasti, kad esame tik absurdiškai veikiančios valios įrankiai. Kančia yra ypač sunkiai pakeliama, jeigu į ją žiūrime kaip į atsitiktinumą: privalome ją priimti kaip neišvengiamybę. Čia Schopenhaueris savo žvilgsnį nukreipia į antikinę etiką ir atskleidžia vieną iš galimų kančios įveikimo perspektyvų. Mąstantis žmogus privalo stoisškai laikytis pasaulio aki vaizdoje, o tai reiškia visiškai atsakyti iliuzijų pasaulio atžvilgiu – tai yra kančios ir savo tragiškos lemties neišvengiamumo įsisąmoninimas. Kiekvieno žmogaus dvasios atrama, jo stiprybės šaltinis glūdi pirmiausia jame pačiame. Būtent stoikų filosofija skelbė vidinės harmonijos ir ramybės būtinybę kaip laimės (*apatijos*) sąlygą. Vidinė giedra yra pasiekama tik užsisakius savyje, atsisiribojus nuo išorės pasaulio, nuslopinus savo troškimus ir jausmus. Stoikų filosofijos idealas tampa sektinu pavyzdžiu ir siekiamybe Schopenhauerio kenčiančiam žmogui.

Tolesnis kelias, paneigiantis valią Schopenhauerio etinėje koncepcijoje, – atsidavimas grynajam, nesuinteresuotam pažinimui. Tokiu pažinimu Schopenhaueris mano esant estetinę kontempliaciją, kuri sklaidžiasi mene ir mistinėje patirtyje. Gvildendamas meninės kūrybos proceso problemas, mąstytojas

linksta į intuityvizmą, kuris vertinamas kaip aukščiausias ir absoliutus pažinimas. Tai yra nesuinteresuotas pažinimas, grynas stebėjimas dėl paties stebėjimo, kai nesama jokio naudos siekimo: daiktai pažįstami ne dėl to, kad jie ką nors reiškia mums, o dėl to, ką jie reiškia apskritai. Taip suvokiama tai, kas pastovu, nekintama, absoliutu ir amžina. Panirus į tokį stebėjimą, subjektas jau nebėra individas, jis tampa bevaliu, beskausmiu, belaikiu pažinimo subjektu arba *šviesiąja pasaulio akimi*. Toks objektyvus pažinimas paneigia, tarsi „surakina“ žmoguje viešpataujančią norinčią valią ir atidengia *Majos skraistės* šydą. Tačiau šis būdas, kaip teigia Schopenhaueris, tinka tik genialiems, ypatingą žiūros būdą įvaldžiusiems žmonėms – genijams. Genijus vadovaujasi visiškai kitokiais principais negu paprastas žmogus, kurio intelektas yra tik valios vergas, nesugebantis suvokti daiktų bei reiškinių esmės ir matantis tik naudą. Todėl genialumą filosofas apibrėžia „kaip sugebėjimą pasinerti į grynąjį stebėjimą, susiliesti su juo ir išlaisvinti pažinimą, kuris visų pirma tarnauja valiai“⁸.

Schopenhaueris šalia estetiškos kontempliacijos analizuoja ir asketizmą, kuris jo koncepcijoje jau yra aukštesnė valios neigimo pakopa. Ji pasiekama, kai žmogus, pamatęs visą pasaulio tragišką beprasmybę, sąmoningai pasirenka marino kelią, kuris grindžiamas visišku savęs išsižadėjimu, atgaila bei abejingumu. Pasaulis asketui atsiveria kaip *Niekis*, „todėl jam priimtina bet kokia kančia, sukeliama išorinių aplinkybių, atsi-

tiktinumo ar žmonių piktumo, jam priimtinas bet koks praradimas, bet kokia negarbė, bet koks įžeidimas: visa tai jis priima džiaugsmingai, kaip progą įsitikinti, kad jis jau nebeteigia valios, o mielai stoja valios reiškiniu, sudarančio jo paties asmenį, priešų pusėn⁹. Svarbu yra išmokti ignoruoti visą nedvasinį gyvenimą, apriboti materialinių gėrybių troškimą, per kurią žmogaus dvasią patenka žemiausi siekiai, sukeliantys baisiausias aistras, kančias ir netikrumą. Asketas išmoksta valdyti save, jis sąmoningai atsisako paklusti aklos valios interesams, tad pati valia yra nukreipama prieš save pačią.

Dar viena iš valios neigimo perspektyvų yra užuojauta, kurios analizei skiriama daugiausia dėmesio. Ji leidžia paneigti valią ją nukreipiant kita linkme – nuo savojo egoizmo į kitą žmogų. Užuojauta, meilė, geranoriškumas, nesavanaudiškumas, pasak Schopenhauerio koncepcijos, yra prigimtinės malonės, neginčijamas sąmonės faktas. Jos kyla iš tiesioginio intuityvaus pažinimo, kuris nėra abstraktus, todėl jo negalima nei įgyti, nei sunaikinti, nei paneigti, nei perduoti kitiems žmonėms. Tai naujas žvilgsnis, atsigręžiantis į *Kitą*, šalia esantį žmogų. *Padėk visiems, kiek gali*, – ragina Schopenhaueris, nes tai tiesus kelias į „išsilaisvinimą“, t. y. valios gyventi atsisakymą. Tačiau, kaip nurodo A. Schweitzeris, kai valia gyventi tampa pažinta, t. y. kai žmogus nuslopina ją, ji virsta gilia užuojauta. Tikra užuojauta išgyvenama tik supratęs savąją kančią ir drauge giliai pajutus svetimą kančią¹⁰.

Mąstytojas užuojautą, kuri yra pagrindinis jo kuriamos etikos ir humaniškumo principas, laiko teisingumo ir tikros meilės pagrindu. Jis išskiria du užuojautos tipus: *pasyvųjį* ir *aktyvųjį*. Pirmasis, *pasyvusis*, grindžiamas teisingumu ir iškyla tada, kai užuojauta sustabdo žmogaus norą kenkti kitiems. Teisingas žmogus kito atžvilgiu nesielgia neteisėtai, susilaiko nuo blogio, bet tik tuo ir apsiriboja. Antrasis, aukščiausias, *aktyvusis* lygmuo grindžiamas meile. Tai *caritas*, kai svetima kančia ne tik sulauko nuo skriaudos, bet tampa veiklos ir pasirinkimų motyvu. Toks žmogus elgiasi altruistiškai, jis nepasilieka nuošalyje nuo vargstančių, bet stengiasi pasiekti pusiausvyrą tarp savo ir kitų kančios, atsisako malonumų, prisiima nepriteklių, kad sušvelnintų kitų bėdas, padėtų stokojantiems. Priimdamas kito kančias ir rūpesčius kaip savus, žmogus visiškai įveikia savo individualumą ir prigimtinių egoizmą, kuris ir yra svarbiausias kančios šaltinis. Egoizmas Schopenhauerio koncepcijoje iškyla kaip prigimtinė žmogaus blygybė, kuri turi būti įveikta. Jis pasireiškia savo kūno teigimu, kūno savisauga, valios gyventi teigimu: tai sutelkia mūsų dėmesį į individualųjį Aš. Šis savisaugos instinktas padaro žmogų absoliučiu valios vergu. Todėl, kad išvengtume aklos valios diktato, sutramdytume aklą jos veržlumą, Schopenhaueris ragina atsisakyti egoizmo, verčiančio gyventi „nedraugiškų reiškinių pasaulyje“, nuolatinėje baimėje ir nerime. Kai žmogus atskleidžia *Majos skraistės* apgaule, jam egoizmo nulėmtas skirtumas tarp savo asmens ir ki-

to praranda pagrindą, o kitų individų skausmas jį jaudina ne mažiau, negu savašis. Po *Majos paklode* pasaulis yra ne kas kita, kaip vieninga valia, todėl žmogaus tikroji esmė slypi ne jo individualume, o susilieję su pasauline visuma ir visų pirma su kitais žmonėmis, gyvomis būtybėmis. Tačiau absoliuti dauguma žmonių neįstengia suvokti tikrosios pasaulio esmės, jie visą gyvenimą būna tik valios vergai ir, tarnaudami savo egoizmui, blaškosi beprasmiškame valios sukuryje. Užuojautoje išvelgiamas kelias į išsilaisvinimą, į giminingą vidinį visų žmonių ryšį, į visišką valios gyventi ir visų valios pastangų išsižadėjimą. A. Schweitzeris šią Schopenhauerio išvalgą įvertina gana kritiškai. Jo manymu, Schopenhauerio užuojauta – tai tik išsamprotautas užjautimas, tokia užuo-

jauta vis tiek neįstengs palengvinti kitų būtybių negandų, nes jų šaknys glūdi beviltiškai kančių kupiname pasaulyje. Schopenhauerio užuojauta iš esmės yra tik teorinė, o vienintelė jos nauda yra tai, kad „*valiai gyventi* visur ir visada atskleidžiama toji apgaulė, kurioje jinai laikoma uždaryta, ir dėl to ji pasidaro viskam abejinga, įgyja pasaulio ir gyvenimo neigimu pagrįstą ramybę“¹¹.

Vis dėlto akivaizdu, kad Schopenhaueris siūlo žmogui labai blaiviai suvokti savo žmogiškąją prigimtį. Niekas negali pakeisti tragiškos žmogaus lemties. Todėl žmogui, kuris įmetamas į šį susvetimėjusį ir negailestingą, prieštaravimų draskomą iracionalų pasaulį, „lieka tik viena – pasitikėti savimi ir savo kilniausiomis galiomis, pirmiausia ištikimybė savo tragiškai lemčiai“¹².

Literatūra ir nuorodos

- ¹ A. Schopenhauer. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 6.
- ² Ten pat, p. 443.
- ³ Ten pat, p. 448.
- ⁴ A. Schopenhauer. *Gyvenimo išminties aforizmai*. – Vilnius: Pradai, 1997, p. 85.
- ⁵ A. Schopenhauer. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 54.
- ⁶ Ten pat, p. 454.
- ⁷ A. Schopenhauer. *Gyvenimo išminties aforizmai*. – Vilnius: Pradai, 1997, p. 230.

- ⁸ A. Schopenhauer. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 273.
- ⁹ Ten pat, p. 564.
- ¹⁰ A. Швейцер. *Культура и этика*. – Москва: Прогресс, 1973, с. 41.
- ¹¹ Ten pat, p. 259.
- ¹² A. Šliogeris. Arthuro Schopenhauerio filosofija, in A. Schopenhauer. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 14.

B. d.